

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На прагах рукопису

СУРМАЙ Ірина Миколаївна

УКРАЇНСЬКА ЕТНІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА
ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ДУХОВНОСТІ БАРОКО
/друга половина XVII - середина XVIII століття/

Спеціальність 09.00.04. - естетика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ - 1994

00778911 (X)

Дисертація виконана в Київському
Тараса Шевченка на кафедрі етики, естетичної та філософського факультету

Науковий керівник - доктор філософських наук,
професор Л.Т.Левчук

Офіційні опоненти - доктор філософських наук,
професор В.С.Горський,
кандидат філософських наук
Довга Л.М.

Провідна установа - Львівський державний університет
імені Івана Франка.

Захист відбудеться "24" лютого 1994 р. о 15 годині
на засіданні Спеціалізованої Ради Д.068.18.23. при Київському
університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252001, Київ-1,
вул. Володимирська, 64.

З дисертаційною роботою можна ознайомитись в науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка /вул. Володимирська, 58/.

Автореферат розісланий "21" січня 1994 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої Ради
кандидат філософських наук,
доцент

 Д.Д. Кучерук

ДВ-29.126

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Виявлення специфіки духовності українського народу доби бароко належить до особливо актуальних тем. Через недостатню вивченість ідейних джерел та стилістичних коренів бароко в сучасній науковій думці існують неоднозначні оцінки як окремих художньо-мистецьких явищ тієї доби, так і певні труднощі в її стильовій ідентифікації, окресленні хронологічних меж та означенні самобутніх рис українського варіанту бароко в порівнянні з іншими національними школами.

Специфіка творчих інспірацій бароко в Україні детермінована особливостями етнічної ментальності українців та характером еволюції нашої країни на даному історичному відтинку. В цих визначальних факторах відшукуємо витoki нового світовідчуття та світобачення, з якого кристалізуються нові форми художнього відтворення дійсності. Сформувавшись на основних засадах європейської барокової традиції, стиль українського бароко виробляє свою систему естетичних принципів, заснованих на власному розумінні ідеї прекрасного. Визначальні риси барокової ментальності, що, за словами Д. Чижевського, найбільше притаманні українському національному типові, найвідчутніше позначились на формуванні національної художньої традиції. А тому система барокових принципів естетичного мислення, образного світосприйняття, сягаючи своїм корінням глибинних пластів давньоукраїнської духовності, близько споріднена і з романтизмом, і з культурно-мистецькими процесами кінця ХІХ - початку ХХ століття, і з формально-образними шуканнями сьогодення.

Ініційоване окресленою проблематикою, дане дисертаційне дослідження в практичному аспекті обумовлюється надзвичайно гострим для нинішнього моменту завданням - реставрацією традиційних для нашого народу цінносних орієнтирів, аби заповнити той духовний вакуум, що як неминучий фактор супроводжує процес краху однієї та народження іншої соціальної системи. В процесі зведення нової шкали життєво визначальних етичних та естетичних критеріїв передовсім звертаємось до багатой скарбниці національних духовних надбань. Національні пріоритети тут не протистоять, а цілковито підпорядковуються загальнолюдським. Культура бароко з характерним для неї універсалізмом світосприйняття дає зразок органічного поєднання національних устремлень з кращими загальнолюдськими здобутками. А тому дослідження її специфіки актуальне як засіб теоретичного спростування поширеного нині погляду на процес "націоналізації" культури.

як такий, що веде до "зворотної ідеологізації" і неминуче перешкоджає магістральному рухові до глобальних загальнолюдських цінностей.

Ступінь розроблення проблеми. Дослідження культури бароко як системи духовно-естетичних цінностей українського народу другої половини ХУІ - середини ХУІІІ ст. знаходиться в точці перетину наукових інтересів з різних дисциплін. Адаже мова йде про світоглядний аспект, а точніше спосіб художнього бачення та естетичного освоєння дійсності, характерних для українського соціуму тієї пори. Це вимагає врахування широкого спектру як суто історичних факторів, так і особливостей самого процесу мистецького творення, вироблення відповідного арсеналу формально-образних засобів.

Як феномен духовної еволюції України, культура бароко ще не достатньо опрацьована в науковій літературі, хоча багатогранні події та явища історико-культурного життя країни ХУІ - ХУІІІ ст. стали предметом наукових студій ще в кінці минулого століття. В тих перших наукових статтях та публікаціях, опертих на великий фактичний матеріал, робиться спроба його систематизації та узагальнення. Деякі автори - Г.Лукомський, О.Гупало, Д.Шербаківський, Ф.Ернст, С.Таранушенко - аналізуючи пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва ХУІ-ХУІІІ століть, акцентують увагу на їх стильовій спільності та яскравій самобутності в порівнянні з художньо-образними формами європейського бароко, для означення чого вводять термін "козацьке бароко".

Активно започаткований на світанку ХХ століття, процес вивчення самобутніх шляхів утвердження стилю бароко в Україні, значно загальмовується в 30-50-х р.р. нашого століття. На це вплинули такі фактори. По-перше, поширення імперської ідеї "єдиної та неподільної", згідно якої накладалось табу на висвітлення української національної культури як самостійного та самобутнього явища. Доба бароко, пов'язана з функціонуванням козацько-гетьманської держави, піддається особливим фальсифікаціям. По-друге, утвердження в радянській мистецтвознавчій науці цих десятиліть вульгарно-соціологічних поглядів на бароко як "культуру контрреформації та феодално-католицької реакції", що означала регрес в культурній еволюції всієї Європи. Внаслідок цього зводяться до мінімуму науково-теоретичні розробки художньо-мистецьких явищ усього періоду ХУІ - ХУІІІ ст., знімається для їх стильової ідентифікації і сам термін "бароко".

Зі зміною наукових підходів та переоцінкою сутності феномену бароко в 60-70-х р.р. в цілому ряді наукових праць, зокрема А.Морозова, І.Голенишева-Кутузова, Д.Лихачова, Л. Софронової та ін., вису-

вається пінне положення про бароко як культурно-історичну епоху, яку пережили народи не лише Західної, але й Східної Європи. В них звертається увага на особливості проявів цього стилю в країнах східно-слов'янського регіону. На дослідженнях цього часу позитивно позначились фундаментальні праці ряду зарубіжних вчених, наприклад, Ч.Гернса, В.Татаркевича, Е.Анд'яла, Я.Соколовської, Д.Б'ялостопького, спрямованих на пошук єдиної філософсько-естетичної концепції епохи, а також особливостей її становлення в кожній окремо взятій країні.

Десятиліттям пізніше, в кінці 70-х і, особливо в 80-х р.р., активізується вивчення культури українського бароко завдяки зусиллям наших вітчизняних вчених. Передусім відмітимо дослідження таких відомих літературознавців, як Д.Наливайко, В.Крекотень, І.Іваньо, В.Маслюк та ін. В галузі мистецтвознавства особливо вагомими є монографії О.Біленького, П.Житковського, В.Огірчука, Д.Степослика та ін. Справжованим ними обширний літературний, образотворчий, а також біографічний матеріал по ідентифікації імен численної плеяди більш або менш талановитих митців, значно збагатив існуючі уявлення про інтелектуально-творчі та мистецькі пронеси в Україні XVII - XVIII ст. Цінним елементом даних досліджень є їх широка джерельна база, спроба відтворення загальної духовної атмосфери, естетичних смаків та уподобань, характерних для цієї доби. Будучи по суті одноставними у визначенні стильової сутності тогочасних художньо-мистецьких явищ, ці дослідники не вдаються до детального аналізу соціальних та ідейних аспектів пронесу становлення стилю бароко в Україні та вироблення специфічно українських художньо-естетичних принципів.

Для пізнання філософського та світоглядного аспектів бароко пріоритетне значення мають ґрунтовні дослідження таких відомих вчених-філософів - В.Нічик, М.Кашуба, І.Захара та ін. Працюючи над перекладами латиномовних літературних джерел, академічних курсах киево-могилянців XVII - XVIII ст., вони водночас з'ясовують характер тогочасних морально-етичних та естетичних уявлень, визначають найбільш типові риси світогляду переламної доби - кризи середньовіччя та початкового етапу Нового часу, в межах якої функціонує культура бароко. Але в цих дослідженнях відсутній аналіз барокової ментальності, не виокремлюються ті тенденції, які розвиваючись поряд з ренесансовими, все ж засвідчують народження нового типу світогляду, а саме барокового.

Відсутність на сьогодні єдиної філософсько-естетичної концепції бароко утруднює процес вивчення багатоманітних художньо-мистецьких

здобутків тієї пори, встановлення їх історико-культурної та естетичної вартості. З цим пов'язана необхідність пошуку тих критеріїв, котрі б засвідчували приналежність творчих надбань українців того часу до загальноєвропейської барокової традиції. В цьому контексті позитивний результат дає дослідження Л.Довгої, спрямоване на розкриття загальних філософських й естетичних основ бароко та виявлення спільних для більшості європейських країн основоположних світоглядних доктрин, втілених у філософській та суспільно-політичній думці Європи XVII - початку XVIII століття.

В значній мірі на дослідженнях, присвячених специфіці українського бароко негативно позначилось недостатнє, або не завжди об'єктивне трактування історико-суспільних та соціально-політичних чинників, які зумовили характер даної історичної епохи, вплинули на особливості української ментальності. Стиль українського бароко відбиває важливу епоху, коли на хвилі могутнього національно-визвольного руху середини XVII століття постає власна держава - Гетьманщина. Але феномен Української козацької держави, самого козацтва, їх суспільно-політичні устремління в історіографії радянської доби подавались здебільшого крізь призму чужої ідеології. Недоліки цих досліджень компенсують фундаментальні історичні праці таких відомих вчених, як: М.Грушевський, Д.Яворницький, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич, В.Липинський та ін., котрі не будучи заангажовані політично, більш об'єктивно висвітлюють соціальні, політичні та ідейні мотиви національно-культурних перетворень другої половини XVII - середини XVIII століття.

Мета і завдання дослідження: цілісний аналіз феномена українського бароко як системи духовно-естетичних цінностей в контексті всього державно-національного та інтелектуально-творчого життя нашого народу в другій половині XVII - середині XVIII століття.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- визначити специфіку понятійно-категоріального апарату етнічної та національної проблематики в контексті дослідження проблем духовності;
- розкрити історико-суспільні, політичні та конфесійні обставини культурно-мистецької еволюції України періоду становлення та функціонування козацько-гетьманської держави, що стимулювали піднесення національної самосвідомості народу та розквіт його творчих потенцій;
- виявити натурфілософський та психологічний аспекти нового світогляду в контексті поширених на той час наукових та теологічних ідей.

що зумовило становлення відповідних принципів художнього світобачення та образного відтворення дійсності;

- крізь призму панівних суспільно-політичних та ідейно-світоглядних доктрин простежити особливості формування барокових тропологічних зразків, в яких втілювались естетичні прагнення українського народу окресленої доби.

Методологічна та теоретична основи дослідження. Вирішення поставленої проблематики ґрунтується на діалектичному підході у розумінні питань історії культури. Джерельну базу аналізу становлять численні пам'ятки філософської й суспільно-політичної думки, широке коло матеріалів з історії літератури, образотворчого мистецтва, архітектури України ХУІ - ХУІІІ ст. Як теоретична основа використані праці вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі філософії, естетики, мистецтвознавства, літературознавства, історії, в яких відображена проблема предмета й тісні взаємозв'язки культури й мистецтва з різними сферами суспільного життя країни ХУІ - ХУІІІ ст.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у здійсненій спробі пілісного висвітлення феномену українського бароко, виявленні самотніх шляхів його становлення у відповідності до історичних обставин тієї епохи та особливостей української ментальності.

Основні ідеї та положення, які складають наукову новизну і вносяться автором на захист, можна сформулювати таким чином:

- конкретизація змісту таких категорій, як "етнос", "нація", "етнічна ментальність" - широко дискутованих, але не достатньо опрацьованих у сучасній науковій літературі, що проводиться в системі тісного взаємозв'язку національних та культурних процесів, у контексті встановлення співвідношення між етнічним і національним, національним та духовним;

- виявлення своєрідних естетичних засад українського бароко - одного із численних національних варіантів стилю бароко, становлення яких відбиває активізацію національних та державно-творчих процесів в ареалі всіх європейських країн;

- аналіз системи визначальних принципів художнього мислення й естетичного освоєння світу, трансформація яких відбувається у відповідності до зміни ідейно-світоглядних доктрин та барокової концепції людини. В проекції на українську дійсність другої половини ХУІ - середини ХУІІІ ст. зроблена спроба відтворення шкали домінуючих естетичних та морально-етичних орієнтирів шляхом моделювання характерних для тієї доби тропологічних зразків.

Теоретичне і практичне значення дослідження. Результати даного дослідження сприятимуть подальшим теоретичним розробкам проблеми специфіки стилю українського бароко. Матеріали дисертації можуть бути використані при побудові систематичних курсів з історії естетики, теорії й історії української культури, у викладі яких існують певні труднощі з визначенням філософсько-естетичної концепції цієї епохи. Теоретико-методологічний матеріал дисертації матиме певне значення для мистецтвознавства в процесі вивчення історії стилів, вироблення критеріїв стильової ідентифікації окремих художньо-мистецьких явищ і встановленні їх естетичної вартості. Визначення естетичних засад українського бароко дозволить краще зрозуміти аналогічні явища в культурі інших народів, провести порівняльний аналіз різних національних варіантів бароко, які розвиваються на основі власної естетичної традиції, ґрунтуються на спільних світоглядних, етичних і естетичних принципах, всезагальних законах духовного розвитку народів всіх країн Європи.

Апробація роботи. Основні положення та висновки дисертації знайшли практичне застосування при розробці та читанні курсу з теорії та історії української культури для студентів держуніверситету "Львівська політехніка" /Програма курсу "Культура України в контексті світової культури" і календар пам'ятних дат української культури та історії / Львів. ЛШ.1992/. Апробація результатів дослідження була здійснена у виступах на філософському семінарі "Гуманізм. Людина. Культура." /Дрогобич,1992/, науково-практичній конференції "Творчість. Культура. Гуманізм." /Київ, 1993/.

Структура дисертації. Мета та завдання дослідження визначили структуру дисертації, яка складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми дослідження, характеризується ступінь її наукового опрацювання, визначаються мета та завдання, вказується теоретико-методологічна основа роботи, формулюється її новизна, науково-практична значимість отриманих результатів та обумовлюється її структура.

У першому розділі - "Проблема взаємовідношення національного та духовного: специфіка понятійно-категоріального апарату" - вирі-

шується проблема співставлення таких тісно взаємопов'язаних явищ, як етнічне й національне, національне й духовне, національне й загальнолюдське. В цьому контексті конкретизується зміст широко вживаних, але ще не достатньо опрацьованих в літературі понять - "етнос", "нація", "національна свідомість", "етнічна ментальність", або ж "національний характер". Вони розглядаються в руслі окресленої дисертаційної теми проблематики і не включають всіх аспектів національних та культурних взаємовідносин - предмету спеціальних зацікавлень відповідних наукових дисциплін.

У поширених до недавня національних теоріях національні пріоритети практично нівелювались. Примат соціально-економічного і політичного чинників над культурним, психологічним призвів до протиставлення етнічного національному, що в крайніх формах виявилось у розриві перманентної лінії етногенезу тієї, чи іншої спільності людей при підході до капіталістичної форманії, коли нація виокремлюється на якийсь "постетнічний" етап і за класовим принципом ділиться на "дві нації". А згідно фактору наявності держави відбувалось неправомірне ототожнення нації з державою. Це ставило під сумнів існування давніх, цілком сформованих націй, зокрема української, аж до 1918, а то й 1991 року. Очевидно, кожен етнос прагне конститкування у власну державу з метою створення максимально сприятливих умов для свого духовного розквіту. Це політичне прагнення, а не лише факт наявності держави, засвідчує сформованість етносу, підносить його на вищий щабель еволюції. Для України ХVII - ХVIII ст., в хронологічних межах яких зароджується і досягає розквіту культура бароко - це період національної консолідації та політичного самовизначення - аналогічний тому, який пережили народи усіх європейських країн, що в ХVI - ХVII ст. стали на шлях побудови власних національних держав. Культура бароко в найбільш концентрованій формі відзеркалює пафос суспільних перетворень. Сформовані нею ідеали естетичного і морально-етичного змісту несли відчутне ідейно-політичне навантаження, засвідчували високий рівень національного самоусвідомлення її творців. Незавершеність інтенсивного процесу державотворення в ХVII - ХVIII ст. актуалізує це завдання перед українцями для нинішнього. Уроки бароко тут виявляються особливо прикладними.

Теоретичний аналіз етно- й національної проблематики вказує на тісний взаємозв'язок між національними та культурними рухами. Культура - це формотворчий чинник нації, основний носій її спеці-

фіки, а відтак джерело її відтворення, надійний засіб самозбереження. Механізм взаємодії національних та духовних процесів відображають такі категорії, як "етнічна /національна/ самосвідомість" та "етнічна ментальність", пов'язані з визначальними ознаками усіх типів етнічних спільностей - етнос, нація, народ - це спільність характеру й психічного складу. Адже витікають вони із традицій народу, його віри, звичаїв, моралі, мистецтва. Конкретизуючи зміст цих категорій, звертаємось до ряду іноземних енциклопедичних та тлумачних словників / в аналогічних українських та російських виданнях їх тлумачення відсутні/, а також опираємось на важливі методологічні та теоретичні установки щодо виявлення особливостей народного характеру, типових рис психічного складу, зокрема українців, що містяться в працях М.Костомарова, М.Грушевського, Д.Чижевського та ін. При цьому наголошуємо, що національна самосвідомість, функціонуючи на рівні теоретичного усвідомлення у вигляді конкретних ідей та концепцій, разом з етнічною ментальністю - на рівні чуттєво-емоційному - через систему певних стереотипів, ідеальних моделей поведінки, виступає стабілізуючим фактором для кожного етносу. Духовна культура, яка трактується одним із дослідників К.В.Чистовим, як "практичний вияв колективної психології етнічної спільності, система форм її свідомості та самосвідомості", служить каталізатором національних процесів і знаходиться в постійній взаємодії з усією сукупністю чинників, котрі у найвідповідальніший історичний момент набувають національного значення.

В другому розділі. - "Історико-суспільні та ідейно-творчі засади культурної еволюції України другої половини XVII - середини XVIII століття" - розглядається суспільно-політична, соціальна, релігійна та інтелектуально-творча ситуація, що склалась в країні після Визвольної війни 1648-54 р.р. і визначила політичний та ідейний аспекти культури українського бароко.

В §1. - "Особливості історико-культурної еволюції України повоєнної доби" - аналізуються фактори - об'єктивні та суб'єктивні - котрі склали суть даного історичного моменту. Це, по-перше, Визвольна війна 1648-54 р.р. та відновлення української державності у формі козацького гетьманату, які видозмінили характер суспільно-політичних відносин, вивели на політичну арену нову суспільну силу - козацтво; по-друге, неясність та нестабільність внутрішньо- й зов-

нішньополітичного становища країни, зумовлена потребою збереження політичної автономії, державної цілісності, громадянського миру і міжконфесійного спокою серед громадянства і, по-третє, культурно-мистецька переорієнтація українського соціуму у відповідності до змін в його суспільній та естетичній свідомості на новому етапі історичного розвитку.

При аналізі історичних передумов культурної еволюції України другої половини ХУІ - середини ХУІІІ століття постає необхідність додання існуючих стереотипів, вироблених офіційною історичною наукою минулих десятиліть. Передусім це стосується такого важливого феномену нашої історії, як козащина. Не досліджувана в радянській історіографії як явище історично-соціальне, у формуванні якої брали участь усі верстви української суспільності, саме козащина із запровадженням нового козацького устрою стає правлячою - і економічною, і політично - суспільною верствою, фактично виконує функції "політичної нації". У відповідності до цього нового соціального й політичного чинника формується нова національна концепція, покликана легітимізувати встановлені порядки, довести законність статусу козацтва як елітарної аристократичної верстви. Цим чинником детерміновані своєрідні риси культури нашого народу тієї доби, що дало підстави іменувати її "козацьким бароко", звичайно в межах функціонування козацько-гетьманської держави. Особливістю духовної еволюції України цього часу становить той факт, що Україна від сумнозвісного Андрусівського акту 1667 року не становила єдиного соціально-політичного й територіального цілого. Поділ країни на Лівобережну та Правобережну, відповідно російську та польську сфери впливу, хоча й не погасив прагнення всієї нації жити в єдиній державі, можливо ще більше виокремив його, однак в галузі художньо-мистецької творчості не пройшов безслідно. Свідченням чого стало формування єскраво самобутніх регіональних форм українського бароко.

Художньо-мистецька творчість України повоенного століття в цілому відзначається оптимістичним настроєм, викликаним актом відновлення державності, бажанням народу самоутвердитись і засобом культурного піднесення досягнути рівноправного становища в колі самостійних держав. Але хиткість становища новоутвореної козацької держави, що зазнала фатального фіналу /за столітній період вона провела шлях від широкої автономії до повної її втрати/, обернулось для всього суспільства зміною політичних настроїв, хитаннями, смутком, братовбивчими війнами. Риси неспокою, невизначеності, невпев-

неності, породжені даною ситуацією, стали невід'ємними ознаками барокової ментальності українців, що надало відповідного характеру художній творчості, сповненої, з одного боку, урочистої піднесеності, патетики, переможного пафосу, а, з іншого боку, відчуттям неспокою, драматичності, а іноді розгубленості та трагічності.

В §2. - "Конфесійний чинник в структурі української барокової ментальності" - розкривається значення конфесійного фактора в духовному житті нашого народу другої половини XVII - середини XVIII століття та у формуванні художньо-естетичної концепції українського бароко. Історичні обставини склались так, що боротьба за державність, збереження національної автентичності українського народу з другої половини XVI століття, сконцентрувалась навколо ідеї оборони "віри та церкви руської". Під цим гаслом проходили національно-визвольні змагання середини XVII століття, покликані вирішити широку національну програму - в суспільно-політичній, релігійній й культурно-освітній сферах. Саме на конфесійній платформі козацтву вдалось консолідувати всі суспільні верстви і стати, як пише М. Грушевський, "загально-прийнятим, офіціальним сторожем і протектором церковного, а з ним культурного і національного життя". В життєдіяльності козацької держави церква виконує важливу соціальну місію. Глибока релігійність козацтва спонукала їх до щедрої ктиторської діяльності - показового явища "козацького бароко".

Відмічаючи складність міжконфесійної ситуації в країні, звертаємо увагу на ті зміни, що сталися у взаємовідносинах двох церков - православної та греко-католицької - на даному історичному етапі. Українська православна церква, опираючись на козацьку силу, вживаючи заходів по піднесенню освіти, модернізуючи віровчення, значно покращує своє становище, усуває загрозу окатоличення. В повоснні десятиліття очевидним стає і той факт, що унія, яку поляки намагались використати як засіб проведення політики колонізації, стає унікальним знаряддям збереження національної ідентичності українства. Вдавшись до компромісу з католицизмом, унія фактично спричинилась до утворення нової національної церкви, котра залишалась вірною грецькому обрядові, не зраджуєчи "вітківській вірі", виявила здатність протистояти жорсткій політичній денационалізації на терені тих земель, що продовжували входити до складу Речі Посполитої. Церковний розкол - джерело постійного протистояння, гострих конфліктів між віруючими, відчутно позначився у всіх сферах духовного життя суспільства /по-нещасливу проблему боляче переживаємо і нині/. В цій атмосфері

актуалізуються ідеї компромісу, конфесійної толерантності, що напро- тивагу релігійному фанатизмові, нетерпимості, стають визначальними в конфесійній свідомості вищих інтелектуальних кіл тогочасного суспільства. Відмовившись від альтернативного вирішення питання - або православ'я, або католицизм - українська інтелектуальна еліта, духовне провідництво долають і запеклу опозицію з боку противників усього "латинського" /католицького/, що сприяло переорієнтації української культури від традиційної греко-візантійської духовності до не менш багатой на творчі надбання культури "латинського" Заходу. Відстоюючи самобутність власної традиції, митці українського бароко вбирали багатий досвід європейського мистецтва, орієнтувались на кращі його зразки, опирались на спільні духовно-естетичні засади. А тому їх творчість невіддільна від загальноєвропейського художнього процесу XVII - першої половини XVIII століття.

§3.- "Інтелектуально-творча функція Києво-Могилянської академії в становленні української барокової духовності" - присвячений виявленню ідейних джерел та змісту науково-освітніх перетворень, втілених, головним чином, в діяльності Києво-Могилянської академії. Київ, завдяки численним культурно-освітнім установам, передусім, Києво-Могилянській академії, повертає собі значення політичної та духовної столиці, перетворюється у справжню кузню національної інтелектуальної еліти, де гартується ціла плеяда самобутніх творців українського бароко - поетів, письменників, художників, архітекторів. Реорганізаційні перетворення 20-30-х р.р. XVII ст., здійснені Петром Могилою та його сподвижниками, перебудова навчальної системи відкривають шлях для широкого засвоєння всього кращого, виробленого тогочасною західноєвропейською релігійною й науковою думкою. Творчий доробок киево-могилянців - Ф.Прокоповича, С.Яворського, І.Різеля, Г.Кониського, С.Калиновського, М.Довгалевського та багатьох інших - засвідчує багате використання ними латинських джерел, антично-класицистичної та середньовічної спадщини. Як зауважує Д.Чижевський, таке активне засвоєння чужих надбань, зокрема в галузі філософії, стало "неминою ознакою періоду навчання філософії, вироблення філософської культури", коли наші вчені намагались "ввілчати православний зміст в запозичені з Заходу форми". В практичному ж застосуванні перейняті зразки збагачувались елементами із власної скарбниці знань, традиціями давньоукраїнської творчості, що "витікали з підніжжя святих гір найзнаменитішого міста - Києва". За принципом аналогії й проти-

ставлення вітчизняної традиції класичним античним здобуткам, чи кращим зразкам європейської ренесансової і барокової культури відбувається процес усвідомлення власної самобутності, відображених в таких широко вживаних на той час поняттях, як "просте" й "природне".

Активізація наукових та літературно-мистецьких взаємодій - показове явище в житті України другої половини XVII - першої половини XVIII століття. Важлива місія в цьому належить Києво-могилянцям - її викладачам та студентам, які удосконалюючи знання в кращих європейських університетах, набирались "духу Заходу" і, повертаючись на батьківщину, ставали популяризаторами гуманістичних, реформанійних та провісницьких ідей. Це відкривало простір для утвердження раціоналізму як форми духовного освоєння світу, конкретного методу студіювання інтелектуальних надбань.

В третьому розділі - "Загальносвітоглядні зміни та особливості становлення української барокової ментальності" - розкривається натурфілософський та психологічний аспекти нового світогляду, з якого кристалізуються нові принципи світосприйняття та художньо-естетичного освоєння дійсності. Характером перехідної доби, якою і є бароко, зумовлена особлива складність та суперечливість нової світоглядної концепції - компромісної моделі традиційних християнсько-теологічних уявлень з новими науковими теоріями та вченнями. Рівень розвитку тогочасної філософсько-теоретичної думки, на протилежність західноєвропейським філософським вченням, що вже на початку XVII століття майже повністю емансипуються від теологічних догм, ще не спроможний будувати раціоналістичного обґрунтування новонародженим науковим теоріям. А тому вона розвивається під гаслом критичного переосмислення усталених поглядів, піддачі їх сумніву і, основне - це пошуку компромісу, узгодження нових концепцій з традиційними релігійними доктринами. Нова світоглядна концепція - просякнута духом компромісу - носить яскраво виражений дуалістичний характер. Він проявляється на різних рівнях й у різних відношеннях - в інтерпретуванні світу-природи і людини, божественного й земного, природи й філософії, фізики і метафізики, науки й віри тощо. Дуалізм стає і основним засобом побудови барокового образу, де контрастно поєднуються суперечливі явища - реальне й символічне, чуттєве й раціональне, духовне й матеріальне, екзальтована релігійність й повнота буття. Це розширювало можливості мистецтва, здатного охопити зображувану дійсність в усій багатоманітності та суперечливості її окремих явищ. Антиномія

- вирішальна ознака барокової образності - породжена дуалістичним характером тогочасного світогляду. Звідси відчуття вічного драматизму буття, постійного внутрішнього конфлікту та боротьби полярних явищ, притаманного художнім творам тієї пори.

На становленні естетичної концепції бароко безпосередньо позначились нові підходи в поясненні універсальної системи світобудови, вирішенні проблеми єднання людини з космосом, природою, Богом. У поширених на той час деїстичних та пантеїстичних концепціях світобудови іншого значення набуває сама ідея Бога. Набувши замість містичного інтелектуалізуючого змісту, вона скеровує пронес пізнання від богопізнання до пізнання самої природи. Визнання принципової можливості раціонального осягнення Бога засобом пізнання самої природи засноване на вірі у всемогутність людського інтелекту, його здатності проникати у найпотемніші глибини космосу. Віра у всепроникненість розуму людини, невичерпність її інтелектуальних можливостей - найбільш цінності принесені новою добою - знаменували народження нового типу мислення, що сприяло руйнації релігійно-схоластичної картини світу і створювало засади для розвитку механіко-метафізичних концепцій Нового часу. Прагнення схопити мінливість світу, пізнати не лише видиму сферу космосу, але й розгадати закони, скриті таїни Всесвіту, виявилось в мистецтві бароко більш універсальним підходом митців до зображення дійсності та пошуку засобів художнього творення.

Бароківі твори характеризуються значно тіснішим зв'язком із реальним світом і максимально достовірним, майже ілюзорним його відтворенням. Радість пізнання того, що ще донедавна становило таємницю, надавало особливої патетики та піднесеності художнім творам. Натурфілософський аспект барокового світогляду, заснований на уявленнях про безмежність та безконечність матеріального світу, безперервний рух та змінюваність природних явищ, знайшов своє втілення в бурхливому динамізмі та значному розширенні сфери зображуваних образів.

В контексті нових раціоналістичних вчень формується і барокова концепція людини. Українські мислителі другої половини XVII - першої половини XVIII ст. розглядають людину як невід'ємну частку Всесвіту - мікрокосм у макрокосмі, що підлягає дії тих же законів, котрі функціонують у світі природи. Але людина - це "вінець природи", саме "втілення досконалості", величина "рівна цілій природі", а отже наближена до Бога. Розвиваючись на засадах ренесансових гуманістичних вчень, бароківі уявлення про людину засвідчують нові тенденції у роз-

в"язанні проблеми єднання людини з природою. Адже піддавши сумніву антропоцентричні принципи світобудови, вони позбавляються віри у існуванні ідеальної гармонії у взаємовідносинах людини зі світом природи. В естетиці бароко виразного звучання набуває контраст боротьби духовного й тілесного, ідеального й матеріального, земного й небесного, релігійного й світського, що стало відображенням єдності та боротьби суперечностей, властивій самій світовій душі. Почуття внутрішньої суперечності, захищеної в людській природі не тільки не зникає, а ще більше загострюється. Людина, як єдність двох протилежних субстанцій - матеріальної й духовної - ірриченена в вічний конфлікт. Але на протипагу середньовічному дуалізму, барокові антропологічні вчення йдуть шляхом не протиставлення цих сутностей, а їх обов"язкового "прикирення". Бачачи вище призначення людини в її земному існуванні, ці вчення можливі засоби досягнення гармонії духовного й тілесного скеровують у сферу раціонального. Завдяки своїй родовій ознаці - розуму, людина здатна подолати безпорадність та немічність перед природною стихією, приборкати свої ниші земні пристрасті і, тим самим досягнути моральної чистоти, піднятися до абсолюту. "Досягається вона /гармонія/, - говорить, зокрема Ф. Прокопович, - не завдяки якійсь допомозі, що надходить зверху, але через досконалість і вищу гармонію самої природи, тобто розуму, волі, духа й тіла". Підносячи значення розуму та волі до універсальних категорій, українські філософи другої половини XVII - першої половини XVIII ст. надають їм вирішального значення в трактуванні сенсу людського життя, в проєсі пізнання вищих моральних цінностей. Дискутуються ці категорії в контексті такої важливої для тогочасної української філософської думки, що на відміну від західноєвропейської, не звільнилась остаточно від теологічних догм, проблеми - це можливість раціонального пізнання Бога. Натурфілософський аспект як невід"сний елемент барокового світогляду, поширюючись на людську сферу, посилює тенденцію ототожнення Бога із внутрішнім світом, душею людини.

Характеризуючи найбільш типові ознаки української барокової ментальності, детерміновані новим способом світосприйняття та світобачення, виділяємо такі, як символізм, синтетизм та універсалізм. Компромісний характер тогочасної натурфілософської концепції - органічного сплаву теологічної ідеї з новими раціоналістичними вченнями - породжував хвилю сумнівів подо істинності традиційних уявлень та достовірності нових знань. Естетична концепція бароко відбиває ці тривожні настрої, що супроводжують суспільство в переламні періоди, коли руйнуються засади старого символу віри, а нова система життєвих

орієнтирів знаходяться в стадії становлення. Це стало сприятливим ґрунтом для поширення символізму, який допомагав поєднати існуючі - поряд суперечливі явища - науку й релігію, раціоналізм і містику, віру в чудеса й глибоку релігійність, оптимізм і скептицизм, новаторство й традиціоналізм. Емблема й алегорія - найпоширеніші образні засоби бароко, виконували функцію універсальних знарядь, котрі дозволяли суміщати протилежні поняття, пом'якшувати суперечливий характер поширених світоглядних доктрин, багатозначність трактувань певних ідей, ще не завершених і не достатньо обґрунтованих з наукової точки зору. Прагнення якнайповнішого осягнення світу, встановлення універсальності взаємозв'язків всього видимого й невидимого, пізнаного й непізнаного, ідеального й реального сприяло утвердженню таких визначальних принципів барокової естетики, як синтетизм та універсалізм. Це обернулось видовим та жанровим різноманіттям художньої культури бароко, з притаманним їй тягінням до взаємопроникнення, синтезу мистецтв. Єдині принципи пластичного мислення, використання спільних засобів побудови образу об'єднують в одне ціле літературу, живопис, театр, музику, архітектуру.

В четвертому розділі - "Своєрідність формування барокових тропологічних зразків, як втілення духовно-естетичних прагнень доби" - окреслено особливості становлення типових для доби зразків вищої людської досконалості. Здійснена в суспільстві переоцінка життєвих сенсів позначилась на духовно-естетичному ідеалі бароко, що концентрує в собі ідейно-творчу проблематику часу.

Українська теоретична думка другої половини XVII - першої половини XVIII ст. могла вперше в такому масштабі і на такому рівні - рівні філософських узагальнень - розв'язує проблему змісту життя людини, її призначення в природі та суспільстві, виходячи із тих важливих детермінант, які скриті в самій природі людини - істоти біологічної і водночас соціальної. Значно розширюючи коло теоретизувань на суспільні теми, тогочасні мислителі, передусім професори Києво-Могилянської академії - Г.Кониський, С.Калиновський, М.Козачинський, С.Кулябка та ін. - розробляють основи етики громадянського гуманізму - своєрідного морального кодексу громадянина - націленого на досягнення ідеалу громадянського служіння. Як і провідні європейські раціоналісти XVII століття - Спіноза, Гобс, Декарт та ін - більшість з них накреслив шляхи практичного удосконалення суспільства задля забезпечення максимально сприятливих умов для реалізації ідеалу "істинного життя". Вони задумуються над проблемами держави і права, мо-

ралі й політики, механізмом здійснення державної влади, обстоюють ідею освіченого монарха, а також вживають конкретних заходів для поширення знань в суспільстві - єдиних ліків від існуючих соціальних вад. Із благом всього суспільства пов'язують українські вчені особисте щастя кожного індивіда. Характерним для доби є утвердження погляду на працю та навчання як громадянський подвиг, коли життя людини розцінюється як наближення, цілеспрямований рух до подвигу. А тому жаждоба слави, пошестей - нагорода за ратний труд - цілком закономірне для тогочасної системи цінностей явище. З цим фактором пов'язана така важлива ознака барокової духовності - це авторське самовиявлення. На ниві літературної та художньо-мистецької діяльності не спонукало митців до посиленої роботи над артистичною довершеністю творів. Громадянські ідеї - визначальні в моделюванні барокового ідеалу "людини-героя" - підносять звучання патріотичної теми. З барокових тропологічних зразках громадянин - це обов'язково патріот, сповнений готовності "класти свій труд на оздобу отчизни". Притаманна епосі абсолютизація рис героїзму, яскраво засвідчена в усіх ділянках мистецької творчості, особливо в епічній поезії, портретному малярстві, геральдиці. Звідси урочиста репрезентативність, патетика, властива більшості творам тієї доби, що жила духом великої визвольної епопеї, жагою самоутвердження та державотворення.

У висновках підсумовуються основні ідеї дисертації, зміст яких відображений в таких публікаціях:

1. Сурмай І.М. Ідеї патріотизму та громадянського гуманізму в культурі українського бароко /середина ХVII - ХVIII ст.// Тези доповідей ліднознавчих філософських читань "Гуманізм. Людина. Культура." - Дрогобич, 1992. - С.117-118.
2. Програма курсу "Культура України в контексті світової культури" і календар пам'ятних дат української культури та історії. - Укл.: Г.Вознюк, А.Фартушний, З.Куньч, І.Сурмай. - Львів.ЛНІ.1992.
3. Сурмай І.М. Особливості формування української барокової ментальності //Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції "Творчість. Культура. Гуманізм." - Київ.КПІ.1993. - С.85-86.
4. Сурмай І.М. Українське бароко та проблема національного самосвідомлення // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції "Національна самосвідомість в умовах державотворення". - Львів.ДУЛІ.1994-С.63-64.
5. Сурмай І.М. Конфесійний чинник в структурі української барокової ментальності // 36. Етика, естетика та теорія культури. - Вып.39. /прийнято до друку/.

Підписано до друку 12.01.94. Формат 60 x 84/16
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 1,0. Тираж 100. Зам. 7.
Друк. ПТУ № 58. 290008. Львів, Ів. Федорова, 9.

459514

AB 29.126
AB 29.126